

A SZABADSÁG KOCKÁZATA

A szabadság, a jog, az állam és a vallás Ernst-Wolfgang Böckenförde gondolkodásában¹

Balogh László Levente

(Debreceni Egyetem BTK, Politikatudományi Tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A XX. század egyik legkiemelkedőbb és legsokoldalúbb német jog- és államelméleti szerzője Ernst-Wolfgang Böckenförde. Gondolkodásának középpontjában a szabadság kérdése áll, egészen pontosan a szabadságnak az államrendhez és a joghoz való történelmileg meghatározott viszonya. Az alábbi tanulmányban ennek összefüggéseit és feltételrendszerét igyekeztem felvázolni. Böckenförde szerint a jog nemcsak a szabadság szükségszerű előfeltétele, hanem az államot mint a hatalom és a döntéshozatal intézményét is feltételezi. Ezek összefüggései nem szükségszerűek, hanem egy hosszú és esetleges történelmi folyamat következményei. A modern demokratikus rendnek sok előfeltétele van, amelyeket ő maga nem képes megteremteni, és amelyek nélkül nem létezhet, éppen ezért működése és fennállása számos kockázatot hordoz magában.

Kulcsszavak: negatív szabadság ■ pozitív szabadság ■ állam ■ jog ■ vallásszabadság

„A szabadelvű, szekuláris állam olyan előfeltételekből él, amelyeket ő maga nem képes garantálni. Ez az a nagy kockázat, amelybe a szabadság kedvéért belemegy.” (Böckenförde, 2006b: 112.). Az úgynevezett Böckenförde-diktum vagy Böckenförde-paradoxon néven ismert idézet a Német Szövetségi Köztársaságban az egyik leggyakrabban ismételt államelméleti és politikafilozófiai gondolat, amely az utóbbi évtizedekben szöveghelyi kontextusától teljesen elválva önálló életre kelt, és ennek köszönhetően számtalan új összefüggésben és értelmezésben jelent meg.² Kétségtelen, hogy minden lapidáris kijelentés, amelyet eredetileg nem fejtettek ki részletesen, könnyen félreérthetővé válik, és az eredetitől független jelentésekre szert téve interpretációs lehetőségek egész sorát nyitja meg (Vö. Kracht, 2014.).

Figyelemre méltó módon a fenti két mondatot gyakran külön idézik, miközben az első nem értelmezhető teljességében a második nélkül. Az első mondat arra az alapvető körülményre hívja fel a figyelmet, hogy a modern államnak számos nélkülözhetetlen előfeltétele van, amelyek megteremtését a politikai rend és a jog elősegítheti ugyan, de ő maga nem képes létrehozni és

folymatosan garantálni, miközben fennmaradása érdekében szükségszerűen rájuk van utalva. A második mondat egy ennél összetettebb problémára hívja fel a figyelmet: ha az állam megpróbálná az előfeltételeit megteremteni, akkor azzal rövid úton nem csak saját szabadelvű és szekuláris alapjait, hanem önmaga legitimitációját is felszámolná. Ebben a helyzetben nincs más lehetősége, mint hogy garantálja a békét és a biztonságot, a szabadság megvalósításának politikai és jogi kereteit, miközben vállalja az ennek bizonytalanságából fakadó kockázatokat, amelyek azonban nem egyszerűen az ember alapvető adottságaiból adódó esetlegességek, hanem a társadalom és az állam által generált bizonytalanságok. Tulajdonképpen ebből fakadnak a szabadság mibenlétének problémái, amelyeket ebben a tanulmányban Ernst-Wolfgang Böckenförde gondolkodásán keresztül igyekszem röviden megvilágítani – általánosságban a szabadság különböző aspektusainak összefüggésein és konkrétan a vallás-szabadság értelmezésén keresztül.

A SZABADSÁG ÉS A JOG

Böckenförde a szabadság alatt elsősorban mindenféle kényszer távollétét érti. Ennek következtében az ember nem csak a saját életét, hanem a környezetét is maga alakíthatja, és ezen keresztül lehetősége nyílik önmaga meghatározására és megvalósítására. A szabadság nem képzelhető el pusztán individuális kategóriaként és korlátok nélkül, mert a szabadság kontextusába mindig bele kell értenünk a külvilágot, amelyet embertársaink és a környezetünk jelentenek. Az emberek világában mindenki a saját szabadsága megvalósítására törekszik, amiből azonban nem csupán harmonikus együttélés következik, hanem versengés és vita is, amelyek egy bizonyos határon túl már magát a szabadságot fenyegethetik, jóllehet maguk is a szabadság kétségbevonhatatlan bizonyítékai. A modern szabadság elgondolása eredetileg abból a törekvésből született, hogy az egyént meg kell védeni az állami túlhatalomtól, az elnyomó törvényektől és társadalmi kényszerektől, ugyanakkor Böckenförde szükségszerű összefüggéseket feltételez a szabadság és az állam, a szabadság és a jog, illetve a szabadság és a társadalom között. A probléma megoldása, ha a szabadságot tartós és biztos érvényesítése érdekében alapvetően jogként fogalmazzák meg és ismerik el, megfelelő garanciákat teremtve számára. Csak a jogban és a jog révén lesz a szabadság tartós, illetve mindenki számára egyformán elérhető és érvényes. A jog és a szabadság azonban ezzel még nem lesznek azonosak; szorosan összefüggenek ugyan, de a különbség fennmarad köztük. A szabadság rátalál a jogra úgy is, mint egy rajta túlmutató struktúrára és úgy is, mint önmaga feltételére. A szabadság az emberek világában nem valósítható meg rend nélkül, vagy a renden kívül, amely így szükségszerűen a jogban ölt alakot (Böckenförde, 2020c: 95–97).

A szabadság csakis a renden belül képes kibontakozni, amihez szüksége van intézményesítésre, különben nem érvényesülhet, és csupán a rend egy eleme vagy funkciója lesz. A szabadsághoz hozzátartozik, hogy ő maga is alakítja a rendről szóló elképzeléseket, sőt a rend a szabadságot saját céljaira használja fel azzal, hogy mindazt, amely rajta kívül esik – ami megelőzi, ami túlmutat rajta és ami felett nem rendelkezik –, azt magába integrálja. A szabadságnak szüksége van normatív szabályozásra, amely kiterjedését és határait az egyén számára rögzíti, mert a korlátlan szabadság minden esetben az erősebb uralmát jelenti.

A szabadság a jogban találja meg az őt lehetővé tevő és őt közvetítő formát, amelynek egyszerű és észszerű alapja, hogy az egyén szabadsága mindenkor összeegyeztethető legyen mindenki más szabadságával. A szabad, a lehet és a kell határait csakis az emberek közötti viszonyokban lehet kijelölni. A jog révén marad fenn a szabadság és válik lehetségessé a gyakorlata. De a jog pusztán megléte önmagában még nem elegendő a szabadság megvalósulásához, mert a jog állhat a szabadsággal szemben és fordulhat ellene is. A dolog lényege az, hogy a jognak a szabadságra kell irányulnia, célja pedig a szabadság kibontakozása kell hogy legyen (uo., 96.). Az emberek cselekvése csak akkor válik fenntarthatóvá és az adott keretek között biztonságossá, ha az emberi akaratot – beleértve természetesen a versengést és a konfliktusokat is – normatív szabályozásnak vetik alá.

A szabadság és a jog viszonya mindig kettős, mert a jog a szabadság feltétele, de egyben a szabadságra, mint célkitűzésre is utal. A szabadság lehetőségének és biztosításának értelmezése szempontjából elengedhetetlenül fontos megfogalmazni, hogy a jognak milyen funkciót és tartalmat szánunk.

A SZABADSÁG FOGALMAI

Böckenförde szabadságértelmezésében a szabadság szubjektív és objektív – más szóval negatív és pozitív – formái, illetve ezek megkülönböztetési fontos szerepet játszanak.³ A negatív vagy szubjektív szabadság esetében a jog szerepét abban látja, hogy az az egyéni szabadság szféráját elhatárolja azzal, hogy „külső koordinátáit” kijelöli (Böckenförde, 2020c). A szabadság tartalma ebben az esetben megelőzi a jog szféráját, azon innen helyezkedik el, ennek megfelelően az egyéni autonómia területe. Böckenförde ennek paradigmatis megfogalmazását a francia forradalom Emberi és polgári jogok nyilatkozatának 4. cikkelyében látja.⁴ Ha a jogrend a szubjektív szabadságra irányul, akkor a szabadság különböző terei egymástól elkülönülnek, az alapvető jogok pedig az állami beavatkozással szembeni elhárító és védekező jogokká válnak. Az alapjogok egy olyan keretet biztosítanak, amely a szabadság tartalmát csak annyiban határozza meg, hogy az együttélés elengedhetetlen feltételeit mindenki

számára egyformán biztosítja. A negatív szabadsággal kapcsolatban azonban fennmarad a kérdés, hogy az, illetve a rá épülő jogrend kielégíti-e az önmegvalósítás és az önrendelkezés igényét, illetve egyáltalán megfelel-e neki. Ez azért fontos kérdés, mert a szabadság tartalma ilyen körülmények között tetszőleges marad, a választás a szubjektum számára többnyire nem tartós és sohasem végleges. Ebben a helyzetben nem lehet előre meghatározni, hogy a szabadság mire irányul, így fennáll annak az esélye is, hogy hibázunk és elvétjük a szabadság célját. A negatív szabadság problémája, hogy benne a jog és a szabadság viszonya külsődleges marad és az ember egyfajta „monásként” van benne jelen. Ennek határa a másik ember, de annak jelenléte ebben a tekintetben nem konstitutív az egyén számára (Böckenförde, 2006a: 46.).

A szabadság másik formája az objektív vagy pozitív szabadság, amelynek elsődleges értelmét Böckenförde az ember saját maga által való önmeghatározásának és önmegvalósításának lehetőségében látja. Ebben az esetben a jognak nem egyszerűen elhatároló funkciója van, hanem a szabadság célját és gyakorlatának tartalmát is meghatározza, ami önmagában még nem a szabadság korlátozása, hanem a hozzá vezető út kijelölése és követése. Böckenförde szerint a pozitív szabadság alapvetően két kérdéssel néz szembe: első az ember meghatározása, a második a szabadság tartalma. Előbbi esetben egy antropológiai problémával állunk szemben, amely kapcsán mindaddig nem adódnak különösebb nehézségek, ameddig az ember meghatározását egy kinyilatkoztatott hitből vagy az emberi természet egy metafizikai fogalmából vezetik le. Ennek érvényét senki sem kérdőjelezi meg, ezért ezek az alapvetően szubsztanciális jellegű meghatározások általános érvényre tarthatnak számot. A gondok akkor kezdődnek, ha ezek magától értetődősége megszűnik, és azok az elvek, amelyek addig a társadalomban integráló erőként hatottak, most a rend és az együttélés kontextusában partikulárisává válnak (vö. Böckenförde, 1988). Lehetséges, hogy továbbra is a legelfogadottabbak és a legfontosabbak, de már nem kizárólagosak, egy lesznek a sok közül, amelyek saját preferenciáiknak és ízlésviláguknak megfelelően definiálják az embert. A keresztény, a humanista, a liberális, a szocialista emberképek váltogatják egymást, de egyik sem képes többé kizárólagosságra szert tenni (Böckenförde, 2006: 47.). A második nehézség abból adódik, hogy amíg a szubjektív szabadságnak nincs tartalma, addig a pozitív szabadság igyekszik magának tartalmat találni, amelyet általában úgy fognak fel, mint egy objektív szükségszerűségbe való beleegyezést, amely kizárja a szubjektív mérlegelés lehetőségét. Ha valaki kényszeríthető arra, hogy szabad legyen, akkor a jog is ennek az objektív szabadságnak az eszközévé válik. Egy ilyen rend felszámolja a szubjektív és az objektív szabadság közötti különbséget, és a kettő között immár nem közvetett viszony áll fenn, hanem azonosság, amely a pozitív szabadság tartalmát egyfajta identitásként a negatív szabadságra is kiterjeszti és ezzel lényegében fel is számolja (Böckenförde, 2006a: 47.).

Láthatjuk, hogy Böckenförde számára a szabadság egyik formája sem elégitő önmagában, ezért elengedhetetlennek tartotta a kettő összekapcsolását. Úgy vélte, hogy mindkettő nélkülözhetetlen eleme a szabadságnak, amelynek célja végső soron az, hogy az ember szabad választásának megfelelően önmaga lehessen, miközben természetesen tudomásul veszi, hogy maga is társas lény, így szabadságának korlátjai vannak. A döntő kérdés, hogy a kétféle szabadság összekapcsolása hogyan gondolható el és hogyan valósítható meg (uo.). Böckenförde ezt egy hosszú történelmi folyamat eredményének látja, amely a szabadság történetébe ágyazódva bizonyos gyakorlatokon keresztül fejeződik ki és sajátos intézményekben ölt testet. A kétféle szabadság közötti kapcsolatban a jognak fontos, de nem kizárólagos szerep jut osztályrészül. A törvényhozás folyamatában a régi és az új beállítódások összekapcsolódnak, különböző nézetek összegződnek és normatív jelleget öltenek. A törvények általánossága nem egyszerűen egy formális kategória, hanem történelmileg és tartalmilag meghatározott, mert az etikai elvek bizonyos komponenseit tartalmazza. A jog ebben a tekintetben túlnyúlik a pusztán korlátozó és elhatároló funkción, így lesz a szabadság meghatározója és egyben létformája. A szabadságnak támaszt és keretet biztosít, miközben tartalmi tekintetben semmit sem kényszerít rá. Az, hogy a jog sikeresen képes-e közvetíteni a szabadság két szférája között, lényegében attól függ, hogy képes-e a szabadság tudatát megjeleníteni, elfogadtatni és fenntartani. Böckenförde jellemző módon úgy véli, hogy erre a jog önmagában megint csak nem képes, mert olyan őt megelőző, tőle lényegében független tényezőktől függ, mint az oktatás és a nevelés, a kultúra és a vallás (uo., 48.).

A SZABADSÁG SZOCIÁLIS KIEGÉSZÍTÉSE

Böckenförde úgy vélte, hogy a szabadság két oldalának összekapcsolása a jogban még nem a megvalósult szabadság. A jog kétségtelenül megteremti a szabadság feltételeit azzal, hogy kijelöli a határait, esetleg bizonyos tartalmait, de valódi szabadság csak akkor lesz ezekből, ha a benne rejlő és belőle adódó lehetőségeket meg lehet ragadni, ami azonban megint csak nem magától a jogról és az általa megteremtett rendtől, hanem bizonyos társadalmi és szociális feltételektől függ (Böckenförde, 2020a: 39–40.). Ha ezek a feltételek megvannak, csak akkor kerülhet az ember olyan helyzetbe, hogy a jog által adott lehetőségekkel éljen, és a belőle adódó előnyöket kihasználja, ha azonban egész életében az éhség ellen küzd, akkor rendelkezhet bármilyen jogokkal és bármilyen szabadságot garantálhatnak számára, ő maga sohasem lesz képes a szabadságával élni (Böckenförde, 2006a: 50.). A szabadság élvezete minden esetben feltételez bizonyos alapvető javakat, amelyek ebben a tekintetben ma-

guk is a szabadság feltételei lesznek, jóllehet nem magából a szabadságból adódnak és nem a szabadság intézményei teremtik meg.

Ebből ugyan következtethetnénk arra, hogy ezen javak megteremtésének és rendelkezésre bocsátásának szándéka korlátozza a szabadságot, de Böckenförde szerint, ahol az ilyen jellegű intézkedések újraelosztáshoz vezetnek, ott a jog keretei között maradnak, így nem mondanak ellent a szabadság elveinek. A jóléti állam szempontjából éppen ez vezet a szociális alapjogok megfogalmazásához, amelyek végső célja, hogy az egyes emberek között a szabadság feltételét és lehetőségét megteremtse, mégpedig úgy, hogy az egyén szabadsága ne sérüljön, a belőle fakadó esélyek mindenki számára összeegyeztethetők legyenek, illetve megférjenek egymás mellett. Az egyenlőséget nem pusztán jogegyenlőségnek tekinti, hanem inkább a szabadság gyakorlásában megnyilvánuló egyenlőségnek, amely a polgárok számára biztosítja a szabadság élvezetét, vagy legalábbis annak esélyét, miközben a jövedelemből és a tulajdonviszonyokból származó egyenlőtlenséget nem szünteti meg, és még csak nem is relativizálja (Böckenförde, 2006: 50.). A kiindulópontok különbségei szükségszerűen a kimenetekben is különbséget és egyenlőtlenséget hoznak, de végső soron ezek is a szabadság jelei, ezért lehetetlen azokat felszámolni a szabadság nevében. Ebben a tekintetben nincs más lehetőség, mint megteremteni egy kényes és dinamikusan változó egyensúlyt a különbségek és az egyenlőtlenségek, illetve az újraelosztás mérséklő mechanizmusai között, amelyek természetesen sohasem lehetnek véglegesek, és céljuk sem az egyenlőség, hanem a szabadság, de nem a privilégiumok, hanem a lehetőségek formájában.

Böckenförde szerint az alapvető problémák nem a különbségekből és egyenlőtlenségekből adódnak önmagukban, hanem annak mértékéből. Ha a kiegyenlítő mechanizmusok elakadnak, a különbségek pedig csak tovább növekszenek, akkor az a társadalomban antagonizmusokat hív elő, a szociális különbségek pedig szükségszerűen a társadalmi szabadság hiányához vezetnek. Ha egy ilyen folyamatnak szabad folyást engednek, akkor az rövid úton a társadalom dezintegrációjához és az alkotmányos alapok megroppanásához vezet. Ennek megakadályozásához szükség van a szociális államra az alkotmányos állam keretei között, amely a szociális jogokat alapjognak tekinti (Böckenförde, 2006a: 50.). Ez elméletben belátható, illetve történelmileg indokolható, de ettől még fennáll az a mindenkori alapvető dilemma, hogy hogyan található meg az egyensúly a szociális egyenlőtlenségek és a szabadságot lehetővé tevő keretek között. Kétségtelen, hogy ennek a problémának a megoldása sok nehézségbe ütközik, illetve sokféle módon valósulhat meg, de minden bizonytalansága ellenére is tisztában kell lennünk azokkal a következményekkel, amelyek a sikertelenségéből adódnak.

ÁLLAM ÉS SZABADSÁG

A fenti fejtegetésekből kiderül, hogy a jog nem képes önmagában biztosítani a szabadságot, ezért rá van utalva az államra, amely azonban egyszerre jelenthet garanciát és fenyegetést a szabadság tekintetében. Az állam Böckenförde értelmezésében egy olyan politikai intézmény, amely alapvetően kettős természetű, mivel egyrészt képes védelmet nyújtani a belső és a külső erőszak fenyegetéseivel szemben, és erőszakmonopóliumára támaszkodva fenntartani a tartós béke állapotát (Böckenförde, 2011: 54.), másrészt azonban állandóan fennáll annak a veszélye, hogy elveszíti a szabadságra való irányultságát és valamilyen más célt állít annak helyébe. Az állam teremti meg azokat a feltételeket, amelyek között a szabadság létezhet, de egyben a szabadság kifejezésének és kibontakozásának tere is. Az állam elengedhetetlenül fontos a jogok érvényesítése és a törvények betartatása szempontjából, mert ezen keresztül képes felmutatni azt az igazságosságot, amely legitimációjának alapja; ezen túl felel azokért a közösségi szolgáltatásokért, amelyeket az egyének nem lennének képesek megteremteni, életük fenntartása és az egyéni célok megvalósítása szempontjából azonban kiemelkedő jelentőséggel bírnak.

Az állammal szemben ugyanakkor elvárás, hogy tevékenységét egy számára meghatározott tevékenységi körre korlátozza, amelynek révén az általa jelentett potenciális fenyegetéseket a lehető legszűkebb körre szorítják vissza, miközben a visszaélés lehetőségeivel szembeni garanciákat kiszélesítik. Ezek az elvárások figyelemre méltó módon összefüggésben állnak mind a negatív, mind a pozitív szabadsággal, és részben a törvényekre, részben pedig magára az államszervezetre vonatkoznak. Ezek a megoldások egy nagyon széles skálán mozognak, a hatalommegosztástól, az önkormányzáción és öngazgatácson keresztül egészen az alapjogok mint szabadságjogok elismeréséig tartanak, miközben olyan korlátozó és ellenőrző mechanizmusokat is magukba foglalnak, mint a politikai részvétel, a véleménynyilvánítás és a sajtó szabadsága (Böckenförde, 2006a: 52.).

Az állam kétségtelenül szükséges, de nem elégséges előfeltétele a szabadságnak, de talán még ennél is fontosabb Böckenförde számára az a belátás, hogy a szabadság kibontakozása szempontjából ezeken a szervezeti és eljárási folyamatokon keresztül viszonylag optimális kereteket lehet ugyan teremteni, de ezek sohasem lesznek abszolútak, mert a szabadság veszélyeztetésével szemben nem rendelkezhetünk abszolút biztosítékokkal. Az állam ugyan megkísérelheti, hogy saját maga alapjait megerősítse, de ez manapság egy vallási, világnézeti és kulturális szempontból nagyon sokszínű világban nem lehet más, csakis plurális, ami viszont nem jelent abszolút alapot, legfeljebb orientációs pontokat. Ma nincs olyan alap, amelyet ne lehetne valamilyen módon megkérdőjelezni, vagy egy másik ugyanolyan érvényesnek tűnő elvvel szembe állítani, ezért azok az alapok, amelyekre a szabadelvű, szekuláris állam rá-

épülhet, maguk is plurálisak és ellentmondásosak. Böckenförde teljes félreértésnek tarja azt a kísérletet, amely valamilyen régi alapot próbál meg helyreállítani, mert annak kísérlete egészen biztosan manipulációnak és a visszaélés lehetőségeinek lenne kitéve, és tartós feszültséget generálna a társadalomban minden valós előny nélkül (uo., 55.).

Az állam számára nem marad más lehetőség, mint a szabadság rendjének minden körülmények között való védelme minden abszolút alapra vonatkozó igényel szemben. Az állam kötelessége a szabadság védelme minden abszolútizáló törekvéssel szemben, még akkor is, ha azok látszólag az állam fennmaradását szolgálják, és azon nézetek tolerálása is, amelyek az állammal szembe mennek. Az államnak természetesen joga, sőt kötelessége megvédeni magát, szabad és demokratikus alaprendjét azokkal szemben, akik meg akarják dönteni azt. Az erről való lemondás végső soron önfeladás lenne, amit éppen a szabadság védelme miatt nem engedhet meg magának az állam, miközben el kell tűrnie minden kritikát a szabadság nevében, ami adott esetben akár alááshatja vagy gyengítheti is őt. Az alapvető dilemmát abban lehet összefoglalni, hogy hogyan védhető meg a szabadság, annak megkérdőjelezése nélkül. Nem hiszem, hogy erre a kérdésre végleges választ lehetne adni, de annyi talán kijelenthető, hogy az államnak ki kell jelölnie a szabadság határait saját maga és polgárai számára egyaránt, és alapelveként ennek tiszteletben tartását és védelmét kell garantálnia a jogrenden belül. Ha az állam megalapozását és védelmét ezen kívül keresi, és azt valamilyen erkölcsi érzületre vagy értékre akarja alapozni, akkor az szükségszerűen összeütközésbe kerül a szabadelvűséggel, és így önmaga alapjának felszámolásához vezet. Ennek alapján állítja Böckenförde, hogy az erre irányuló kísérletek valójában sokkal inkább a gyengeség és bizonytalanság, mintsem az erő és a magabiztosság jelei (uo.).

A VALLÁS SZABADSÁGA

Böckenförde gondolkodásában a szabadság és az állam viszonyát leginkább a vallásszabadsággal kapcsolatos megfontolásai alapján lehet jellemezni és elemezni, amelyek nem csak a negatív és a pozitív szabadságot, hanem azok összekapcsolását is visszatükrözik, és így a szabadelvűség példáját és mércéjét egyszerre adják. Böckenförde a vallásszabadságot alapjogként fogja fel, amely a lelkiismereti szabadság része, így a lelkiismereti szabadságról szóló elemzései minden esetben magukban foglalják a vallásszabadságot is (Sacksofsky, 2019). A lelkiismereti szabadság Böckenförde számára a személy szabadságának legbelső lényege, amely az állam részéről sérthetetlen és védelmezendő. A lelkiismeret azonban nem csak egy belső meggyőződés, mivel annak szabadon lehet és kell kifejezést adni a cselekedeteken és a szimbólumokon keresztül; a lelkiismeret tekintetében ezek elválaszthatatlanok (Böckenförde,

2020b: 63.). A lelkiismeret szabadságának határai ott kezdődnek, ahol az állam és a társadalom végső céljai fenyegetetté válnak (uo., 59.). Böckenförde is elismeri, hogy lehetnek olyan esetek, amikor a lelkiismereti szabadságot korlátozni kell, és elkerülhetetlennek tűnik a megsértése, de a lelkiismereti meggyőződések tiszteletét akkor is fontosnak tartja, ha adott esetben nem értünk velük egyet, vagy érthetetlennek tűnnek. A kivételekre azért van szükség, mert a lelkiismeret és a belőle fakadó cselekvési maximák az állam törvényeivel konfliktusba kerülhetnek, amelyeket aztán ha nem is lehet végképp megoldani, de feloldani mindenképpen szükséges.⁵

A vallásszabadság, mint a lelkiismereti szabadság része, olyan alapjog, amely magában foglalja a belső meggyőződést éppúgy, mint a hozzá kapcsolódó gyakorlatokat és cselekvési lehetőségeket. Böckenförde ennek megfelelően a vallásszabadságot meglehetősen differenciáltan fogja fel, amely magában foglalja a vallásos hitet, a hit megvallásának szabadságát, a vallás nyilvános gyakorlását és a vallási közösséggé egyesülés szabadságát, de egyben azt is jelenti, hogy lehetséges hit, hitvallás, vallásgyakorlás és vallási közösség nélkül is élni (Böckenförde, 1999: 256–257.). A vallásszabadság csakis lehetőség, amely az egyént és a közösséget egyaránt megilleti, de semmi esetre sem tekinthető a vallás garanciájának. A vallás csak a szabadság körülményei között lehetséges, és csak addig áll fenn, amíg azok adottak.

A vallásszabadság a polgári jogrendhez tartozik, és mint alapjog az állam és a társadalom kényszerítő beavatkozása és befolyása ellen irányul. A legfontosabb sajátossága, hogy csak az emberek egymáshoz való viszonyát érinti, a hit tárgyához való viszonyt azonban nem. Természetesen nem akadályozza abban az embert, hogy istent keresse, és hogy benne az igazságot megtapasztalja, de arra senkit sem kényszeríthet (uo., 257.). Az a régi elképzelés, amelyben az állam és az egyház, a politika és a vallás átfogó egységet alkottak, és ugyanannak az érmének a két oldalát jelentették, fokozatosan megrendült, majd eltűnt. A politikai rend ma már nem a vallásban keresi legitimációját, a közös világnézeti alap elveszett, és az állam általában már ott is semlegessé vált, ahol formálisan még létezik államvallás, mert a szabadság a vallás elé került a legitimációs alapok sorában.

A vallásszabadság arculata minden esetben kettős. Egyrészt az államnak nincs többé vallása, és nem is képvisel semmilyen vallást. Másrészt a vallás számára adott egy szabad szféra, amely az egyén és a közösség számára is lehetővé teszi, hogy kifejtse befolyását és kibontakoztathassa tevékenységét. Ez nem azt jelenti, hogy a vallásosság visszaszorítható lenne a magánélet területére és nélkülöznie kellene a nyilvános jelleget, mert magától értetődően rendelkezik társadalmi és politikai jelentőséggel, de a politikai rend a vallást távol tartja mindattól, ami az általános célkitűzéseit és intézményeinek működését illeti. A politikai közösség világi céljait nem határozhatják meg vallási tanok, mert azok ugyan rendelkezhetnek tényleges társadalmi és politikai

hatással, de nem bírnak jogilag kötelező és államilag kikényszeríthető státusszal. A politikai rend magának igényli a szabályozási kompetenciákat a világi ügyekben, még akkor is, ha ezeknek egyébként lehetséges vallási vonatkozása is. Az állam, mint végső döntéshozó politikai instancia mindezt a béke fenntartása és az együttélés szabályainak meghatározása nevében követeli magának, de az igazságosságra és a szabadságra hivatkozva. A vallásszabadság elismerésének egyik legfontosabb, és legmesszebbre ható következménye, hogy a politikai rend a világi ügyekre és célokra korlátozódik, a vallás pedig megmarad az ember lelki üdvének ügye (Böckenförde, 1999: 261–262.).

Ez az elválasztás azt sugallja, hogy a vallási és a világi elválasztása lehetséges, még ha nem is annyira tárgyait, mint inkább célmeghatározásait tekintve, de a valóság sokkal inkább az, hogy a két szféra közé nem lehetséges végső és határozott vonalat húzni. A kettő közötti viszony általában konkrét kérdésekben és viszonyokban nyilvánul meg, amelyeken belül meg kell határozni egy olyan kényes egyensúlyt, amely a szervezeti és intézményes különállást fenntartja, a cselekvés önállóságát, a saját céloknak való alárendelését lehetővé teszi, és a másik közvetlen befolyásától mentesít, miközben minden oldalról a viszony kiegyensúlyozására törekszenek. Amíg a kiegyensúlyozás a vallási közösségek tekintetében azt jelenti, hogy azok semmiféle hatalommal nem rendelkeznek ugyan, de a politikai és társadalmi rendet érintő kérdésekben állást foglalhatnak és részt vehetnek anélkül, hogy véleményükért bármilyen hátrány érhetné őket, addig az állam tekintetében ez azzal jár, hogy a vallási közösségek tagjai alá vannak vetve az állami törvényeknek, a polgárok jogai és kötelességei pedig függetlenek a vallási hovatartozástól. Ebben tekintetben különösen fontos, hogy minden vallásos meggyőződést egyformán megillet a hit és megvallásának joga, függetlenül attól, hogy a társadalomban mekkora tömeget képviselnek, hiszen az alkotmány szempontjából minden polgár egyenlő, és velük szemben az állam csak azt a követelményt szabhatja, hogy a törvényeit tartsák be.⁶ A szabadelvű plurális társadalom alapja csakis az lehet, hogy a törvényeket, amelyek a demokratikus alaprend feltételei, mindenki tartsa be, mert ezen túl az állam nem tarthat igényt egyéb lojalitásra, amely ne veszélyeztetné saját szabadságon alapuló jellegét. Csak így lesznek a vallásszabadság és a vallási, világnézeti semlegesség egymás komplementerei, és tudja az állam és a vallási közösség a maga sajátos funkcióját betölteni.

ÖSSZEGZÉS HELYETT – BÖCKENFÖRDE A KONZERVATÍV, LIBERÁLIS, KATOLIKUS, SZOCIÁLDEMOKRATA GONDOLKODÓ

A fentiek alapján pillanatnyi kétségünk sem lehet Böckenförde liberalizmust és konzervativizmust összeegyeztető, és azokat szociális hangsúlyokkal kiegészítő meggyőződéséről, amelyet nem csak jobb híján fogadott el, hanem

meg volt győződve arról, hogy ez az egyetlen olyan keretrendszer, amely mindenki számára egyformán képes biztosítani a szabadságot, mint az együttlés alapját. Böckenförde ennek a meggyőződésnek az értelmében ahhoz a liberálkonzervatív irányzathoz tartozik, amely politikailag és nem ideológiailag liberális, de elutasítja a libertariánus szemléletet is, mert abban is a szabadság veszélyeztetését látja (Vö. Hacke, 2006). Úgy vélte, hogy a szabadság védelme a jogállam határkijelölésével kezdődik, de a politika minden esetben az őt megelőző társadalmi szféra történeti és társadalmi adottságaiból táplálkozik, ezért azokat védelmezni kell azokkal az egyre gyorsuló változásokkal szemben, amelyek közvetlenül veszélyeztetik létét, vagy meghaladásukat sürgetik. Ez persze azt is jelenti, hogy bizonyos hagyományoktól végképp el kell búcsúzni annak érdekében, hogy a szabadság fennmaradjon. A liberálkonzervatív irányzat Németországban két súlyosan terhelt, egymással gyakran élesen szembeállított hagyományt igyekezett összeegyeztetni, ami a történelmi előzmények, illetve az ezekből fakadó politikai megbélyegzettség miatt egyáltalán nem volt magától értetődő (Hacke, 2007: 43.). Mindenesetre ez a szemlélet tette a modernitást hagyománnyá Németországban, és alapította meg azt a modernitás-tradicionalizmust, amely immáron nem csak képes volt kibékíteni az addig egymás alternatívájának tekintett, és egymással gyakran élesen szembeállított szellemi irányzatokat, hanem ezekből kiindulva olyan modern intellektuális alapot teremtett, amely képes a társadalmi és politikai valóságot a maga pluralitásában és sokszínűségében a szabadság kedvéért elfogadni. Böckenförde egész gondolkodása és tevékenysége ennek szolgálatában állt, és ennek kétségbevonhatatlan igazolása.

JEGYZETEK

- ¹ Ernst-Wolfgang Böckenförde 1930. szeptember 19-én született Kasselben egy hétgyermekes család harmadik gyermekeként. Az érettségi után jogot, történelmet és filozófiát tanult Münsterben és Münchenben. Az ötvenes években részt vett a Joachim Ritter által szervezett Collegium Philosophicum munkájában. Gondolkodására nagy hatással volt Carl Schmitt és Hermann Heller. Pályája során Heidelbergben, Bielefeldben, majd Freiburgban volt professzor. 1967-ben belépett a Német Szociáldemokrata Pártba, amely 1983-ban szövetségi alkotmánybírónak jelölte. Ezt a pozíciót 1996-ig töltötte be. Tagja volt az Észak-Rajna-Vesztfáliai és a Bajor Tudományos Akadémiának. II. János Pál pápa Nagy Szent Gergely Renddel tüntette ki 1999-ben. 2004-ben megkapta a politikai gondolkodásért járó Hannah Arendt-díjat, 2012-ben pedig tudományos munkásságáért a Sigmund Freud-díjat. 2019. február 24-én hunyt el.
- ² A híres mondat először 1964-ben az Ernst Forsthoff által Ebrachban szervezett rendszeres nyári szeminárium előadásán hangzott el, és három évvel később a Forsthoff születésnapjára kiadott ünnepi kötetben látott először napvilágot. A tanulmány, amelynek utolsó részében az idézet található, azt a történelmi folyamatot rekonstruálja, amelynek során Európában a késői kö-

- zép kortól a XIX. századig a modern állam kialakult. A diktummal kapcsolatban lásd: Balogh, 2019, Hörcher, 2021.
- ³ Böckenförde figyelemre méltó módon Isaiah Berlin szabadságfogalmait használja, de a negatív és a pozitív szabadság viszonyát alapvetően másként értelmezi, amennyiben a kettőt nem állítja egymással élesen szembe, és a „szabadságra kényszerítés” veszélyénél fontosabb számára az önkifejezés és önmegvalósítás lehetősége. Vö. Isaiah Berlin: A szabadság két fogalma.
- ⁴ „A szabadság annyit jelent, hogy mindent szabad, ami másnak nem árt. Az egyes ember természetes jogainak gyakorlása tehát más korlátokba nem ütközhetik, mint azokba, amelyek a társadalom többi tagjai számára ugyanezen jogok élvezetét biztosítják; s e korlátokat a törvény határozhatja meg.”
- ⁵ Ennek egyik, Böckenförde által is elemzett iskolapéldája a fegyveres katonai szolgálat megtagadása lelkiismereti okokból, amikor is az állam alternatívát kínál fel a polgári szolgálattal, megteremtve annak lehetőségét, hogy senkit se kelljen megbüntetni lelkiismereti meggyőződéséért. Ugyanakkor a polgári szolgálat meghosszabbított idejének, illetve egyéb következményeinek vállalása azt jelenti, hogy a lelkiismereti okokra hivatkozó, a fegyveres szolgálatot megtagadó okai komolyak, nem kibúvót keres, hanem tisztában van lelkiismereti döntése következményeivel és vállalja is azokat.
- ⁶ A Német Szövetségi Köztársaságban zajló iskolai és bírósági fejkendőviták kapcsán Böckenförde a minden vallást egyformán megillető hitvallásszabadság elvét képviselte.

IRODALOM

- Balogh, László Levente (2019): Katolicizmus és liberalizmus. *Pannonhalmi Szemle*, 27 (4): 93–102.
- Berlin, Isaiah (1990): A szabadság két fogalma. In: uő.: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa, 334–443.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1988): Az ember a mai jogrend tükrében In: Krzysztof Michalski (szerk.) *A modern tudományok emberképe*. Budapest, Gondolat, 118–128.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1999): Stellung und Bedeutung der Religion in einer „civil society” In: uő.: *Staat, Nation, Europa*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 256–275.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2006a): Freiheit und Recht, Freiheit und Staat (Unter Mitarbeit von Christoph Endres) In: uő.: *Recht, Staat, Freiheit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 42–57.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2006b): Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation In: uő.: *Recht, Staat, Freiheit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 92–114.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2011): Wieviel Staat die Gesellschaft braucht. In: uő.: *Wissenschaft, Politik, Verfassungsgericht*. Berlin, Suhrkamp, 53–63.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2020a): Állam és társadalom megkülönböztetésének jelentősége a jelenkor demokratikus szociális államaiban. In: uő.: *Állami jog és erkölcsi rend*. Válogatott tanulmányok. Budapest, L’Harmattan, 25–46.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2020b): A lelkiismereti szabadság, mint alapjog. In: uő.: *Állami jog és erkölcsi rend*. Válogatott tanulmányok. Budapest, L’Harmattan, 47–76.

- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2020c): A jog korlátokat szabva teremt szabadságot. In: uő.: *Állami jog és erkölcsi rend*. Válogatott tanulmányok. Budapest, L'Harmattan, 95–106.
- Hacke, Jens (2006): *Philosophie der Bürgerlichkeit. Die liberalkonservative Begründung der Bundesrepublik*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hacke, Jens (2007): Der Liberalkonservatismus als Identitätsressource der Bundesrepublik. Auf den Spuren liberaler Denker. *Die Politische Meinung*, Nr. 455: 2007. október, 43–46.
- Hörcher, Ferenc (2021): Natural law, human dignity and tradition of Böckenförde's catholic political theology, from a conservative viewpoint. *Pro publico bono – Magyar közigazgatás. A Nemzeti Közszerológiai Egyetem állam- és közigazgatás-tudományi szakmai folyóirata*, 9 (2). 86–103. <https://doi.org/10.32575/ppb.2021.2.5>
- Kracht, Hermann-Josef Große (2014): Fünfzig Jahre Böckenförde-Theorem. Eine bundesrepublikanische Bekenntnisformel im Streit der Interpretationen. In: Hermann-Josef Große Kracht – Klaus Große Kracht (Hg.) *Religion – Recht – Republik. Studien zu Ernst-Wolfgang Böckenförde*. Paderborn, Schöningh, 155–183. https://doi.org/10.30965/9783657766116_009
- Sacksofsky, Ute (2019): *Konsequente Liberalität. Ernst-Wolfgang Böckenförde zur Religionsfreiheit*. Verfassungsblog: <https://verfassungsblog.de/konsequente-liberalitat-ernst-wolfgang-bockenforde-zur-religionsfreiheit/>